

УДК 911.373 (477:437.6)

doi: <https://doi.org/10.15407/ugz2018.01.047>**В. П. Нагірна**

Інститут географії Національної академії наук України, Київ

РОЛЬ МАЛИХ МІСТ В АКТИВІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОЇ МІСЦЕВОСТІ

Мета дослідження – виявлення сучасного соціально-економічного стану малих міст сільських регіонів України, що склався внаслідок трансформацій в аграрній сфері економіки; розроблення напрямів розвитку малих міст з позицій їх стимулюючого впливу на сільську місцевість. На основі системно-структурного аналізу малих міст (на прикладі Вінницької області) виявлено сучасний стан і особливості господарської діяльності в малих містах сільських регіонів, вплив системних змін в аграрній сфері на їх розвиток. Дано аналіз зайнятості населення у малих містах за умов спаду виробництва у промисловості, погіршення кон'юнктури ринку. Новизною дослідження є виявлення нових форм взаємовідносин між малими містами і сільською місцевістю на основі виробничо-технологічної узгодженості переробних підприємств з виробниками сільськогосподарської сировини; розроблення напрямів розвитку малих міст з позицій соціально-економічного розвитку сільської місцевості.

Ключові слова: малі міста; сільська місцевість; сільське господарство; переробні підприємства.

V.P. Nagirna

Institute of Geography of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

ROLE OF SMALL CITIES IN THE REVITALIZATION OF SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF RURAL AREAS

The purpose of the study is to identify the current socio-economic status of small towns of rural regions of Ukraine, which arose as a result of transformations in the agrarian sector of the economy; working-out of the directions of development of small cities from the point of view of their stimulating influence on the countryside. On the basis of system-structural analysis of small cities (on the example of Vinnitsa region), the present state and features of economic activity in small towns of rural regions, the influence of systemic changes in the agrarian sphere on their development were revealed. The analysis of employment of population in small cities in the conditions of decline of production in industry, deterioration of the market conditions is given. The novelty of the research is the discovery of new forms of relationships between small cities and rural areas on the basis of industrial and technological coherence of processing enterprises with producers of agricultural raw materials; working-out of the directions of development of small cities from the point of view of socio-economic development of rural areas.

Keywords: small cities; countryside; agriculture; processing enterprises.

Актуальність теми дослідження

Дослідження малих міст, що розвинулися в районах виробництва сільськогосподарської сировини на основі зосередження підприємств з її промислового перероблення, є важливими й актуальними. Ці міста формують опорний каркас сільської місцевості. Взаємозв'язок між виробництвом сільськогосподарської сировини і розвитком переробних підприємств, їх виробничо-технологічна і територіальна узгодженість стають важливим чинником підвищення соціально-економічного розвитку і малих міст, і сільськогосподарських районів. Причини, що призвели до занепаду малих міст, спаду виробництва у галузях промисловості, втрата ринків збуту водночас не-

гативно вплинули на сільську місцевість, зайнятість населення. Дослідження сучасного стану малих міст, виявлення змін у їх господарській діяльності, сировинному забезпеченні переробних підприємств є важливими з позицій розвитку сільської місцевості, удосконалення структури й територіальної організації виробництва, підвищення зайнятості населення.

Стан вивчення питання

Дослідженню малих міських поселень як основних центрів соціально-економічного розвитку сільських районів присвячено чимало наукових праць, опубліковано аналітичні доповіді, що характеризують їх стан і висвітлюють основні проблеми. Серед науковців, що останнім часом досліджували малі міста, можна назвати таких:

© **В.П. Нагірна, 2018**

ISSN 1561-4980. Укр. геогр. журн. 2018, 1(101)

А.І. Доценко [2], М.М. Вишиванюк [1], В.І. Жук, О.В. Шевченко [3], Л.П. Казьмір, М.Г. Ступень [4], С.Л. Петрук [7], Л.Т. Шевчук, С.Д. Щеглюк [10] та інших. В їх працях основну увагу звернено на стан та особливості соціально-економічного розвитку малих міст в різних регіонах України, господарської діяльності, демографічну ситуацію. Недостатньо вивченими, на нашу думку, залишаються проблеми розвитку малих міст у контексті їх впливу на сільську місцевість, яка перебуває нині в депресивному стані.

Метою цього дослідження є виявлення сучасного соціально-економічного стану малих міст сільських регіонів України, що склався внаслідок трансформацій в аграрній сфері економіки; розроблення напрямів розвитку малих міст з позицій їх стимулюючого впливу на сільську місцевість.

Виклад основного матеріалу

Серед ключових заходів подолання депресивності сільських регіонів, підвищення рівня соціально-економічного розвитку сільської місцевості, таких як створення умов для ефективного підприємництва в аграрному секторі, інвестиційно-інноваційне забезпечення сільськогосподарського виробництва, підвищення конкурентоспроможності продукції АПК тощо, велике значення має відновлення економічної бази та розвиток малих міст. Саме вони формують опорний каркас сільських регіонів. В умовах дисперсного розміщення сільськогосподарського виробництва, невисокої концентрації промислового потенціалу, завдяки зосередженню галузей з перероблення сільськогосподарської сировини й обслуговування АПК вони можуть стати полюсами зростання сільських регіонів, сприяти активізації процесів життєдіяльності сільських мешканців [5, 6].

Дослідження сучасного розвитку малих міст проведено на прикладі Вінницької області, що є однією з найрозвинутіших в Україні у галузі сільського господарства і промисловості з перероблення сільськогосподарської сировини. При цьому сільська місцевість є депресивною.

Основними галузями економіки малих міст Вінницької області є харчова промисловість, перероблення сільськогосподарської сировини, сільськогосподарське машинобудування, торгівля і сфера послуг, будівництво. Саме вони формують їхню містоутворюючу базу, основні функції.

Характерними для розвитку малих міст області є їх тісний зв'язок з навколишніми сільськими ра-

йонами, вплив на їх господарську діяльність спеціалізації сільського господарства, особливостей розселення населення, географічного положення, транспортних комунікацій.

Внаслідок ринкових трансформацій в аграрному секторі, змін у спеціалізації сільського господарства, формах господарювання малі міста стали занепадати. Розвиток агрохолдингів, спрямування сільського господарства на виробництво високоприбуткових експортоорієнтованих культур істотно вплинули на сировинне забезпечення переробних підприємств у малих містах. Значно зменшилося виробництво промислової продукції, були втрачені ринки збуту, вони почали втрачати містоутворюючу базу, робочі місця, зменшилися статки населення. Посилилися депопуляція населення, міграційні процеси, особливо працездатного населення у молодому віці [5].

Всього у Вінницькій області станом на 01.02.2018 р. є 18 міст, у тому числі 6 обласного і 12 районного значення¹.

Для дослідження соціально-економічного розвитку малих міст області було визначено такі міста: Могилів-Подільський, Гайсин, Калинівка, Тульчин, Бершадь. Не включено до цього переліку міста, розвиток яких меншою мірою пов'язаний з сільським господарством, – Жмеринка, Козятин (важливі транспортні центри), Ладижин (центр електроенергетики), Хмільник (лікувально-оздоровлювальний центр). Основну увагу звернено на такі питання: чисельність населення, демографічна ситуація, стан соціально-економічного розвитку малих міст, структура і спеціалізація господарської діяльності, основні підприємства, зайнятість населення, розвиток підприємництва, торгівлі, малого й середнього бізнесу, інвестиційна діяльність, вплив агрохолдингів [6].

В результаті аналізу розвитку цих міст показано їх сучасний стан, тенденції змін у господарській діяльності, зв'язки з сільським господарством.

Могилів-Подільський – місто обласного значення, райцентр. Розташований на крайньому південному заході області, на березі р. Дністер. Чисельність населення становить 31,4 тис. осіб (2017) [9]. Демографічна ситуація в місті погіршується; характерний великий міграційний від-

¹Офіційний портал Верховної Ради України 2.2. Адміністративно-територіальний устрій Вінницької області. URL: <http://static.rada.gov.ua/zakon/new/NEWSAIT/ADM/zmistvin.html>

тік населення (мінус 6,2 %), що пов'язано, крім іншого, з прикордонним розташуванням міста.

Основними галузями економіки є машинобудування, харчова промисловість, торгівля й ресторанне господарство та реалізація платних послуг. Найважливішу роль у господарській діяльності міста відіграє харчова промисловість і перероблення сільськогосподарської сировини. Розвинені також транспорт і будівництво.

Найбільші промислові підприємства міста: ПрАТ «Могилів-Подільський машинобудівний завод», що спеціалізується на виробництві устаткування для харчової промисловості та елеваторного обладнання, ПАТ «Могилів-Подільський завод газового устаткування і приладів»; ПАТ «Могилів-Подільський консервний завод»; ТОВ «Могилів-Подільський молокозавод»; ВП «Могилів-Подільськхліб»; ПАТ «Концерн «Хлібпром»»; Приватне підприємство «Подільський Прометей», мале приватне підприємство «Овіс», що виробляє електрообладнання для хлібоприймальних та борошномельних підприємств. Виробництво продукції машинобудування є нестабільним, занепала легка промисловість.

Недостатньою є інвестиційна діяльність. Впродовж 2016 – 2017 рр. обсяг капітальних інвестицій зріс на 105,1 %².

Важливими складовими господарської діяльності міста є торгівля, сфера послуг, мале підприємство. Частка малих підприємств в обсягах реалізації продукції становить 40,6 %, у надходженнях до місцевого бюджету – 34,8 % (2016 р.). Основні види підприємницької діяльності і приватного бізнесу: виробництво олійних фарб, меблів, виготовлення й ремонт металевих виробів, постачання сільськогосподарської сировини, перевезення пасажирів.

У Могилеві-Подільському є освітні заклади, що готують фахівців з економіки та харчових технологій, зокрема Інститут комп'ютерних інформаційних технологій (філія Тернопільської академії народного господарства), Могилів-Подільський технологічний технікум, що випускає фахівців з торгівлі.

Великою проблемою у місті є незайнятість населення, особливо серед жінок та молодих людей віком до 35 років. Рівень працевлаштування незай-

нятого населення становить 38,6 % (2016 р.) від його чисельності на обліку в службі зайнятості.

Істотний вплив на розвиток економіки міста Могилів-Подільський має сільське господарство району. Основою спеціалізації сільського господарства є рослинництво; зокрема зернове господарство, виробництво соняшнику, цукрових буряків та картоплі. Тваринництво переважно м'ясо-молочного напрямку, особливо розвинуті свинарство і птахівництво. Значну роль відіграють овочівництво та садівництво. Характерним для сільського господарства району є збільшення виробництва високоефективних експортоорієнтованих (однак ґрунтовиснажливих) культур – кукурудзи, сої, соняшнику. Водночас скорочується виробництво традиційних для Придністров'я культур – ранніх овочів, плодів та ягід, винограду.

Спеціалізація сільськогосподарських підприємств району не завжди узгоджується з потребами й профілем розташованих тут переробних підприємств. Скорочення виробничих потужностей, підвищення вимог до якості сировини потребує адекватних змін в аграрному секторі, технологічного оновлення виробництва, дотримання стандартів якості сировини.

Місто Могилів-Подільський, незважаючи на спад виробництва на окремих підприємствах, зокрема машинобудування, легкої промисловості, залишається важливим агропромисловим центром на крайньому південному заході області. За умов удосконалення сировинного забезпечення переробних підприємств, підвищення мотивації до виробництва сировини, активізації інвестиційної діяльності місто спроможне значно підвищити ефективність виробництва, конкурентоспроможність продукції відповідно до світових стандартів, стати потужним осередком соціально-економічного розвитку сільської місцевості Придністров'я.

Гайсин – місто районного значення, райцентр. Розташований у східній частині області, на р.Соб. Чисельність населення становить 25,8 тис. осіб (2017). Природний приріст населення впродовж останніх років стабілізувався. Міграційний приріст населення є найбільшим серед малих міст області і становить 4,8 % [9].

Основою розвитку економіки міста є промисловість. У структурі промисловості переважає харчова галузь та перероблення сільськогосподарської сировини. Розвинені також оброблення

²Програма соціально-економічного розвитку міста Могилів-Подільського на 2018 рік URL: <http://www.mpmr.gov.ua/programa-socialno-ekonomichnogo-rozvitku-mista-mogiliv-podilskogo-na-2018-rik.html>

металу, ремонт та монтаж машин і устаткування, переважно для харчової галузі, працює швейна фабрика, зокрема налагоджено пошиття військової форми³.

Головні підприємства міста: цукровий завод ТОВ «ПК «Зоря Поділля», ТОВ «Гайсинський молокозавод», ПП «Гайсин-м'ясокомбінат», ТОВ «Авеста А», ТОВ «Завод Іскра», ПАТ «Концерн хлібопром», ТОВ «Гайсинський машинобудівний завод», ТОВ «Гайсинська швейна фабрика «Віта». Слід зазначити, що майже всі промислові підприємства працюють доволі успішно.

Розвинений споживчий ринок міста. В ньому переважають підприємства торгівлі, зокрема магазини, підприємства ресторанного господарства, ярмарки. Вагоме місце займає мале підприємництво, що є важливим напрямом створення робочих місць. Впродовж 2016 р. кількість суб'єктів підприємницької діяльності зросла майже на 40%. Основним видом діяльності малих підприємств є торгівля. Надходження до місцевого бюджету від малого бізнесу складають близько 20 %.

Інвестиційна діяльність, зокрема інвестиції в основний капітал, є незначною, незважаючи на доволі високу інвестиційну привабливість підприємств харчової та переробної промисловості. Дещо зменшився обсяг прямих іноземних інвестицій зі США. Кошти інвестицій в основному спрямовано на будівництво зернового елеватора («Зоря Поділля»), оновлення холодильного обладнання («Гайсинський молокозавод»), будівництво цеху з виробництва біоетанолу («Корпорація СКІФ – 96»). Значні інвестиції виділяються на розвиток інфраструктури м. Гайсин і району – ремонт доріг, житлових будинків, вуличне освітлення, дитячі навчальні заклади.

Істотний вплив на розвиток промисловості міста справляє сільське господарство району. У структурі посівних площ Гайсинського району переважають високоприбуткові, водночас ґрунтовиснажливі культури – озима пшениця, ярі зернові та бобові, кукурудза на зерно, соняшник, цукрові буряки, соя. Їх вирощуванням в основному займаються вертикально інтегровані структури (агрохолдинги). Найбільшими виробниками зернових є філії ПрАТ «Зернопродукт МХП». Важ-

ливою галуззю сільського господарства району є тваринництво молочно-м'ясного напрямку. Основні виробники продукції тваринництва: агрохолдинги ТОВ «ПК «Зоря Поділля», ПрАТ «Зернопродукт МХП» та його філії, СВК «Нива», в яких запроваджуються інтенсивні методи виробництва, застосовується сучасне обладнання на переробних підприємствах. Однак, від високих прибутків вони майже не виділяють кошти на потреби міста й навколишньої сільської місцевості.

Значне місце у виробництві сільськогосподарської продукції займають особисті селянські господарства, на які припадає 33,8 % ріллі. Вони виробляють 100 % картоплі і яєць, 97 % овочів, 50 % молока, фруктів і ягід, понад 50 % м'яса. Їхня продукція використовується переважно для самозабезпечення та реалізації на ринках.

Місто Гайсин є доволі потужним виробником продовольчої продукції (цукру, м'ясої та молочної продукції, хлібопродуктів), має достатній ресурсний і виробничо-технічний потенціал. За умов удосконалення забезпечення сировиною переробних підприємств, виробничо-технологічної узгодженості з сільськогосподарськими товаровиробниками, підвищення мотивації до виробництва сировини місто може значно посилити свою роль у розвитку сільської місцевості. Велике значення має створення маркетингу, торговельно-збутових організацій, впровадження інновацій на всіх стадіях виробництва.

Калинівка – місто районного значення, райцентр. Розташована у північній частині області, на перетині автомобільних і залізничних магістралей, на р.Жердь. Чисельність населення становить 19,0 тис. осіб (2017р.). Впродовж тривалого часу відбувається погіршення демографічної ситуації⁴. Калинівка - один із важливих агропромислових центрів. Розвинуті такі галузі промисловості: харчова, машинобудування і металообробка, деревообробна, легка. Основними підприємствами харчової промисловості є ТОВ «Еко-Сфера», ТОВ «Калинівський молокозавод», ТОВ «Солодка хата»; машинобудування і металообробки – ПрАТ «Калинівський машинобудівний завод», що виготовляє обладнання для цукрової, хлібопекарської, молокопереробної галузей, зап-

³Тут і далі дані наведено за джерелом: Програма економічного і соціального розвитку Гайсинського району на 2017 рік. URL: <http://gaysin-rda.gov.ua/attachments/article/16/%D0%9F%D1%80%D0%BE%D0%B3%D1%80%>

⁴Тут і далі дані наведено за джерелом: Соціально-економічний паспорт Калинівського району. URL: http://kalynivka-rda.gov.ua/?link=raion&sub_link=ekonom

частини до сільськогосподарської техніки; ПАТ Калинівське районне підприємство «Агромаш», що спеціалізується на виробництві та ремонті ґрунтообробної сільськогосподарської техніки. Ці підприємства, особливо машинобудування, відіграють важливу роль як в економіці міста, так і у розвитку АПК Вінницької області та України. Характерним є розвиток підприємств – підрозділів основного виробництва, розміщеного у Вінниці. Це сприяє розширенню його господарської діяльності, підвищенню рівня зайнятості населення. Широкого розвитку набули торгівля, побутове обслуговування, є багато приватних фірм. Інвестиційна діяльність, зокрема інвестиції в основний капітал, є незначними.

У межах м. Калинівка розміщене господарство ДПДГ «Артеміда», що є опорним пунктом Інституту картоплярства УААН і займається вирощуванням та реалізацією елітного насіння картоплі, а також вирощуванням та реалізацією елітного насіння зернових культур. У районі створено мережу господарств цього напрямку. У ДПДГ «Артеміда», крім рослинницької спеціалізації, займаються тваринництвом, зокрема покращенням продуктивних та племінних якостей сільськогосподарських тварин. Функціонує племзавод з розведення молочної породи великої рогатої худоби, а також м'ясної абердин-ангуської породи великої рогатої худоби. У цьому господарстві розташований племінний репродуктор з розведення свиней великої білої породи.

У м. Калинівка та Калинівському районі активно розвивається підприємництво і малий бізнес в агропромисловій сфері. Значна частина підприємств спрямована на впровадження досягнень науки, зокрема селекції, нових технологій у сільське господарство та переробку промисловість. Це сприяє підвищенню ефективності виробництва, його конкурентоспроможності.

Головні проблеми міста пов'язані зі спадом виробництва на багатьох промислових підприємствах, особливо у машинобудуванні, легкій промисловості, житлово-комунальній сфері, що негативно вплинуло на містоформуючу базу, зайнятість населення, його соціально-побутове обслуговування. Однак, м. Калинівка має значний виробничий потенціал і, за умов удосконалення сировинного забезпечення підприємств, узгодження цінової політики у сфері сільського господарства та переробної промисловості, підвищення конкурентоспроможності та збільшення

попиту на продукцію машинобудування воно може стати важливим осередком соціально-економічного зростання навколишньої сільської місцевості.

Тульчин – місто районного значення, райцентр. Розташований у центральній частині області, на р.Сільниці. Чисельність населення – 15,3 тис. осіб (2017 р.). Триває депопуляція населення, міграційний приріст невеликий [9]. Тульчин здавна розвивався як важливий центр АПК. Нині провідними підприємствами є ВАТ «Тульчинський маслосирзавод», ТОВ «Тульчинм'ясо», ТОВ «Тульчинський плодоконсервний завод», ТОВ «Тульчинський Агромаш», ВАТ «Тульчинський хлібокомбінат». ВАТ «Тульчинський маслосирзавод» є одним з лідерів у виробництві й реалізації масла в Україні та за її межами⁵.

У структурі зайнятості населення відбулися істотні зміни. Частка зайнятих у промисловості зменшилася з 40,2 % у 1990 р. до 27 % нині, у будівництві – з 8,7 % до 6,5 %. Це стало наслідком трансформаційних процесів в економіці, зокрема в аграрній сфері, зменшення інвестицій. Значно скоротилося промислове виробництво, деякі підприємства цілком припинили діяльність. Разом з тим, зросла зайнятість у торгівлі, сфері послуг, ресторанному господарстві, на автотранспорті.

У місті розвинене мале підприємництво, спрямоване на насичення споживчого ринку товарами й послугами, наповнення місцевого бюджету, зменшення безробіття. Частка малого та середнього бізнесу в загальних обсягах надходжень до бюджетів усіх рівнів становить понад 50 %.

Однією з важливих проблем економічного розвитку м. Тульчин (як і загалом Тульчинського району) є залучення інвестицій. Впродовж останніх років (2015 – 2016) обсяги інвестицій в основний капітал зменшуються. Однак, слід зазначити, що в місті за цей період реалізовано інвестиційні проекти на ТОВ «Тульчинм'ясо» (встановлено формувальний пристрій), ТОВ «Діана» (встановлено лінію з виробництва консервованої продукції потужністю 5 тис. умовних банок на добу).

Важливою складовою в структурі економіки міста є транспорт. Зростають перевезення і значно збільшився вантажообіг автомобільним

⁵Тут і далі дані наведено за джерелом: Програма економічного і соціального розвитку Тульчинського району на 2017 рік. URL: <http://tulchin-rda.gov.ua/ekonomika-rajonu/programma-ekonomichnogo-i-socialnogo-rozvitku-na-2016-rik/>

транспортом. Разом з тим, проблемою є здійснення пасажирських перевезень на приміських маршрутах, що негативно впливає на торговельні й комунікативні відносини між мешканцями й суб'єктами господарювання міста і навколишньої сільської місцевості.

Одним з головних чинників, що сприяють розвитку міста як центра АПК, є сільське господарство району. Воно має зерново-буяковий напрям з розвинутим м'ясо-молочним тваринництвом. Найбільшу роль відіграють виробництво зернових та зернобобових культур, включаючи кукурудзу, а також цукрових буряків, соняшнику, картоплі та овочів. Стабільно зростає лише виробництво овочів.

Розвиток тваринництва, на яке припадає майже 62 % валової продукції сільського господарства, відіграє важливу роль у забезпеченні сировиною переробних підприємств міста. Однак їхні потреби значно більші. Постачальниками тваринницької сировини (молока і м'яса) є сільськогосподарські підприємства не лише Тульчинського, а й інших районів області. Спостерігається тенденція зменшення поголів'я великої рогатої худоби, зокрема корів, у господарствах населення. Сповільнилися і темпи розвитку свинарства. Скорочується також поголів'я овець і кіз. Досить успішно розвивається птахівництво, що спеціалізується на виробництві яєць. Птахівничі господарства, розміщені в багатьох селах району, є структурними підрозділами ПК «Поділля», сформованого у межах Вінницької області.

Важливу роль у розвитку міста і загалом Тульчинського району має зовнішня торгівля. У структурі експорту переважають продукти тваринного і рослинного походження, готові харчові продукти (рослинно-вершкові суміші, масло, ковбасні вироби). Високим попитом користується продукція торгової марки «Тульчинка» (Тульчинський маслосирзавод). Однак впродовж 2015 – 2016 рр. експорт продовольчої продукції значно зменшився. Водночас обсяги імпорту зросли майже у 4 рази. Незважаючи на те, що баланс зовнішньої торгівлі залишається позитивним, це не сприяє розвитку економіки.

Великий вплив на розвиток агропромислового сектора міста і району мають агрохолдинги – «Зелена Долина», «Кряж», «Миронівський хлібопродукт». Вони значною мірою контролюють виробництво зернових, олійних і кормових культур, вирощування і перероблення цукрових буря-

ків, а також виробництво і перероблення продукції тваринництва.

З одного боку, це позитивний процес, оскільки забезпечується висока економічна ефективність виробництва, конкурентоспроможність і висока якість продукції. Великі прибутки, отримані від експорту продукції, використовуються переважно на розвиток агрохолдингів, збагачення їх власників. Водночас сільська місцевість, де орендують землі агрохолдинги, занепадає, погіршується економічна ситуація, знижується родючість ґрунтів, у селах зростає безробіття, не вистачає коштів на утримання закладів соціальної сфери [8].

Місто Тульчин, маючи потужний виробничо-технічний потенціал для розвитку харчової та переробної промисловості, сприятливі ґрунтово-кліматичні умови для виробництва сільськогосподарської сировини, доволі високий рівень інвестиційної привабливості агропромислової сфери, залишається одним з найважливіших в області центрів АПК і може стати домінантою, полюсом зростання сільської місцевості.

Бершадь – місто районного значення, райцентр. Розташована на крайньому південному сході області, на р.Дохні. Чисельність населення міста становила у 2017 році 12,9 тис. осіб, процес депопуляції триває. Спостерігається незначний міграційний приріст населення (0,4 %) [9].

Бершадь - важливий центр АПК. Тут найбільше розвинені харчова промисловість і перероблення сільськогосподарської сировини, а також галузі з обслуговування населення. Головними підприємствами міста є ПАТ «Бершадьмолоко», ВАТ «Птахокомбінат Бершадський», «Бершадське ДП Укрспирт», ПАТ «Бершадський комбінат», ТОВ ВКФ «Спайк». Галузь машинобудування представлена підприємствами ВАТ «Бершадський електротехнічний завод» і ВАТ «Бершадське районне підприємство «Агромаш». У місті працюють також ДП «Бершадське лісове господарство» і швейна фабрика «Бужанка». Важливе значення для розвитку не лише міста, а й навколишніх районів мають ПрАТ «Бершадський електротехнічний завод» та АТ «Бершадське районне підприємство «Агромаш». Воно виробляє дискові борони, промислові і побутові електроводонагрівачі, виконує ремонт і переобладнання тракторів та сільськогосподарської техніки. Головними підприємствами, найбільш привабливими для інвестування, є

підприємства переробної промисловості⁶.

Кількість осіб, зайнятих економічною діяльністю у віці 15 – 70 років, зменшується. У промисловості зайнято 46,8 % працюючих, у сільському та лісовому господарстві – 14 %. Решта працюючих зайняті у торгівлі, сфері послуг, громадському харчуванні, на транспорті. Загалом у місті зростає безробіття, скорочуються сфери прикладання праці.

Велику роль в економіці міста відіграє малий бізнес. У ньому задіяно понад 40 % зайнятого економічною діяльністю населення, причому більш привабливою для бізнесу є невиробнича сфера. Малі підприємства зосереджуються у сферах надання послуг, будівництва, ремонту житла тощо. Суб'єкти малого підприємництва хоча й повільно, але освоюють нові напрями діяльності, що потребують високої професійної підготовки, інноваційного підходу. До місцевого бюджету від малого підприємництва надходить понад 25 % загальної суми надходжень.

Впродовж 2015 – 2016 рр. обсяги прямих іноземних інвестицій зменшилися. Обсяги експорту товарів також зменшилися на 20,5 %. Вартість імпортованих товарів зменшилася майже на 34 %, сальдо зовнішньої торгівлі є позитивним.

Одним із головних чинників розвитку міста як важливого агропромислового центру, є сільське господарство, що має рослинницько-тваринницький напрям. Основою його спеціалізації є виробництво зернових культур, у тому числі кукурудзи, цукрових буряків, соняшнику, а також розвиток тваринництва м'ясо-молочного напрямку й птахівництва. За поголів'ям великої рогатої худоби і свиней та виробництвом м'яса район посідає одне з перших місць в області. У Бершадському районі функціонує СВАТ «Бершадське підприємство з племінної справи у тваринництві», що займається поліпшенням племінних і продуктивних якостей тварин. Підприємство надає послуги з відтворення поголів'я в особистих селянських господарствах. Діяльність цього підприємства спрямована на створення високопродуктивного поголів'я, вдосконалення методів ведення селекційно-племінної роботи, відтворення стада, раціональне використання племінних ресурсів. У с. Війтівка працює ВАТ «Птахокомбінат Бер-

шадський» з виробництва яєць. Щороку тут виробляють близько 33 млн яєць, або понад 4 % їх загальнообласного виробництва.

У районі функціонують спеціалізовані сільськогосподарські підприємства з виробництва зерна, цукрових буряків, молока, м'яса яловичини та свинини (ТОВ «Осіївське», ПСП «Промінь», «Агрофірма «Джулінка» та інші). Виробництво продукції у більшості спеціалізованих господарств спрямоване на забезпечення сировиною переробних підприємств міста або мають власну переробну базу. Саме сільське господарство району є важливою домінантою розвитку міста, посилення його системоформуючої ролі у південно-східній частині Вінницької області.

Підвищення ролі міста як полюсу зростання навколишньої сільської місцевості пов'язано з посиленням виробничо-територіальної узгодженості між сільським господарством і переробною промисловістю міста в економічному, соціальному та екологічному аспектах. Велике значення має розвиток логістики, транспорту, впорядкування сільських доріг, що найефективніше й динамічно впливає на розвиток сільської місцевості.

Висновки

Аналіз стану досліджених малих міст Вінницької області у контексті їх впливу на соціально-економічний розвиток сільської місцевості дає змогу зробити такі висновки.

▪ Переважна більшість малих міст області виникла в районах виробництва сільськогосподарської сировини, на основі зосередження підприємств з її промислового перероблення. Ці міста формують опорний каркас сільської місцевості. Головну містоформуючу роль відіграють харчова промисловість і перероблення сільськогосподарської сировини, підприємства, що обслуговують аграрно-промислово ланку, а також торгівля і сфера послуг.

▪ Характерним для сучасного стану малих міст є спад виробництва, особливо у містоутворюючих галузях, занепад соціальної сфери, зростання безробіття, зменшення чисельності населення, зниження рівня життя сільських мешканців. Значно послабилися функції малих міст по відношенню до сільської місцевості – виробнича, соціальна, обслуговування населення, транспортно-інфраструктурна.

▪ Причини занепаду малих міст і депресивного стану сільської місцевості взаємопов'язані і ма-

⁶Тут і далі дані наведено за джерелом: Програма соціально-економічного та культурного розвитку Бершадського району на 2017 рік. URL: <http://rada-bershad.gov.ua/sites/default/files/file/170120171604.pdf>

ють системний характер. Вони зумовлені значною мірою аграрною політикою держави, змінами в організаційно-виробничій структурі сільського господарства, його спеціалізації, особливостями експортної діяльності, кон'юнктурою зовнішніх ринків. Змінилися й умови та принципи сировинного забезпечення переробних підприємств.

▪ За наявності різних форм господарювання основними виробниками аграрної продукції є великотоварні виробництва, (агрохолдинги) та індивідуальний сектор – фермерські господарства і господарства населення.

▪ Діяльність агрохолдингів спрямована на виробництво (в багатьох випадках і на промислове перероблення та експорт) високоліквідної експортоорієнтованої агропромислової продукції, збільшення прибутків великого аграрного бізнесу. Вони монополізують канали збуту аграрної продукції. Інші товаровиробники, зокрема фермерські господарства, втрачають при цьому вигідні позиції на внутрішньому та міжнародних ринках. Істотно зростає поляризація прибутків у агрохолдингах та працівників сільського господарства.

▪ Роль індивідуального сектора у виробництві сільськогосподарської сировини зменшується, зважаючи на низький рівень товарності, невисоку прибутковість продукції. Однак у таких галузях, як м'ясна, молочна, плодоовочева індивідуальні господарства продовжують займати значне місце.

▪ Багато переробних підприємств малих міст потребують технічного переоснащення, впровадження новітніх технологій, істотного поліпшення сировинного забезпечення, підвищення якості сировини.

▪ Темпи приросту експорту та імпорту агропромислової продукції в малих містах значно знизилися. У структурі експорту переважає сільськогосподарська сировина (пшениця, ячмінь, кукурудза, соя, живі тварини). На продукцію переробної промисловості з високою доданою вартістю припадає незначна частка, що істотно знижує прибутковість аграрно-промислового сектора, надходження до бюджету.

▪ За умов скорочення виробництва, зростання безробіття у малих містах стрімко зросли торгівля, мале підприємництво, ресторанне господарство, транспортні послуги. Їх розвиток спрямований на насичення споживчого ринку товарами й послугами, створення робочих місць. Незважаючи на доволі високу інвестиційну привабливість сільського господарства, підприємств харчової і

переробної промисловості, інвестиційна діяльність у більшості малих міст є незначною, зменшуються обсяги прямих іноземних інвестицій.

▪ У соціальній сфері, що безпосередньо пов'язана з формуванням рівня добробуту та якості життя мешканців малих міст і навколишньої сільської місцевості (освіта, охорона здоров'я, побутове обслуговування, транспорт тощо), спостерігається занепад.

▪ Зміни, що відбулися в землегосподаруванні, сировинному забезпеченні переробних підприємств, у структурі експорту агропромислової продукції, істотно вплинули на екологічну ситуацію у сільській місцевості – спричинили виснаження земельних ресурсів, зниження родючості ґрунтів.

На основі наведеного дослідження можна визначити такі основні напрямки розвитку малих міст з позицій активізації їх впливу на сільську місцевість:

– відновлення та розвиток виробничо-економічного потенціалу малих міст, посилення їх функцій (економічної, соціальної, інноваційної, торговельної, транспортно-комунікативної, обслуговування населення) щодо сільської місцевості;

– посилення статусу малих міст як опорного каркасу сільських регіонів з позицій удосконалення просторового розвитку області (країни);

– підвищення ефективності розвитку основних містоутворюючих галузей – харчової та переробної промисловості, сільськогосподарського машинобудування на основі впровадження інновацій, вдосконалення сировинного забезпечення підприємств, збільшення інвестицій в основний капітал;

– посилення виробничо-територіальної узгодженості між переробною промисловістю і сільським господарством;

– істотне підвищення у структурі експорту частки продукції з високою доданою вартістю, що сприятиме збільшенню прибутковості переробної промисловості та надходжень до бюджету;

– дотримання міжнародних стандартів якості, унормування цінового паритету між виробниками сировини, переробними підприємствами малих міст, справедливий перерозподіл отриманих від експорту прибутків на користь розвитку малих міст, а також сільської місцевості, зокрема виробників сировини;

– максимальне сприяння розвитку підприємництва, малого та середнього бізнесу в аграрно-промисловій сфері шляхом їх фінансової підтримки, зменшення податкового тиску, що сприятиме ско-

роченню безробіття, насиченню споживчого ринку товарами й послугами;

– активізація розвитку транспортної інфраструктури, логістики, розширення мережі складських приміщень, елеваторів, упорядкування доріг у малих містах з урахуванням потреб навколишньої сільської місцевості;

– відновлення, вдосконалення на інноваційній основі соціальної сфери малих міст (закладів освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення, транспортної інфраструктури), що безпосередньо впливає на якість життя не тільки мешканців малих міст, а й навколишньої сільської місцевості;

– підвищення рівня інвестиційної привабли-

вості малих міст, зокрема агропромислової сфери, враховуючи сприятливі ґрунтово-кліматичні умови для виробництва сировини, зростання споживчого попиту на продовольчу продукцію, вигідне транспортно-географічне положення малих міст області;

– узгодження розвитку малих міст, сировинного забезпечення переробної промисловості з питаннями структури і спеціалізації сільського господарства, раціонального використання й охорони земельних ресурсів, істотного зменшення частки ґрунтовиснажливих культур, виділення коштів з отриманих прибутків на підвищення родючості ґрунтів.

References [Література]

1. Vyshyvaniuk M.M. (2012). *Socio-economic development of small cities of the region: problems, trends, directions of regulation*. Lviv. [In Ukrainian]. [Вишиванюк М.М. Соціально-економічний розвиток малих міст регіону: проблеми, тенденції, напрямки регулювання. Львів, 2012. 251 с.]
2. Dotsenko A.I. (2011). Main directions of social and economic development of small monofunctional cities of Ukraine. *Ukrainian geographical journal*, 1, 51-55. [In Ukrainian]. [Доценко А.І. Основні напрями соціально-економічного розвитку малих монофункціональних міст України // Укр. геогр. журн., 2011. № 1. С. 51-55.]
3. Zhuk V.I., Shevchenko O.V. (2009). Cities of regional significance in Ukraine as subjects of economic policy. *Collection of scientific works of Cherkasy State Technological University. Series: Economic sciences*. Vol.2, 24, 98 – 104. [In Ukrainian]. [Жук В.І., Шевченко О.В. Міста районного значення в Україні як суб'єкти економічної політики // Зб. наук. праць Черкаського держ. технологічного ун-ту. Серія: Економічні науки. 2009. Т.2. № 24, С. 98 -104.]
4. Kazmir L.P., Stupen M.H. (2012). Strategic priorities of modernization of the system of management of social and economic development of small cities. *Socio-economic problems of the modern period of Ukraine*. 4, 98 – 110. [In Ukrainian]. [Казьмір Л.П., Ступень М.Г. Стратегічні пріоритети модернізації системи управління соціально-економічним розвитком малих міст // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. Львів, 2012. № 4. С. 98-110.]
5. Nagirna V.P. (2015). Small Cities of Rural Regions of Ukraine in the Context of Changes in the Economic System of Economy. *The Journal of Socio-Economic Geography*. Kharkiv. Iss. 19 (2), 7-12. [In Ukrainian]. [Нагірна В.П. Малі міста сільських регіонів України у контексті змін в економічній системі господарювання // Часопис соціально-економічної географії. Харків. 2015. Вип. 19 (2). С. 7 – 12.]
6. Nagirna V.P., Rudenko L.H. (2016). Rural area of Ukraine in the context of transformational processes in the agrarian sphere. *Ukrainian geographical journal*, 2, 39 – 47. [In Ukrainian]. [Нагірна В.П., Руденко Л.Г. Сільська місцевість України у контексті трансформаційних процесів в аграрній сфері // Укр. геогр. журн., 2016. № 2. С. 39 – 47.]
7. Petruk S. L. (2011). Small urban settlements in Ukraine: an analysis of the current socio-economic status and developmental problems. *Ukrainian geographical journal*, 4, 50 – 54. [In Ukrainian]. [Петрук С.Л. Малі міські поселення України: аналіз сучасного соціально-економічного стану та проблем розвитку // Укр. геогр. журн. 2011. № 4. С. 50 – 54.]
8. Borodina O.M., Prokopa I.V., Yurchyshyn V.V. et al. (2012). *Socioeconomic development of agriculture and rural areas: a modern dimension*. Kyiv, 8. [In Ukrainian]. [Соціоекономічний розвиток сільського господарства і села: сучасний вимір /О.М. Бородіна, І.В. Прокопа, В.В. Юрчишин та ін. Київ, 2012. С. 8.]
9. *The number of the existing population of Ukraine as of January 1, 2017*. (2017). State Statistics Service of Ukraine. Kyiv. [In Ukrainian]. [Чисельність наявного населення України на 1 січня 2017 року. Державна служба статистики України. Київ, 2017. 82 с.]
10. Shevchuk L.T., Shchegliuk S.D. (2013). Problems and prospects of development of small cities of the Carpathian region. *Regional economy*. 1, 211-213. [In Ukrainian]. [Шевчук Л. Т., Щеглюк С. Д. Проблеми та перспективи розвитку малих міст Карпатського регіону // Регіональна економіка. 2013. № 1. С. 211-213.]

Стаття надійшла до редакції 19.02.2018